

مرور انتقادی بر مقاله های

«دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»

و «تربت جام، مسجد جامع و مدرسه فیروز شاه»

امیر محمد چنگیزی محمدی

مرور انتقادی بر مقاله های:

«دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»^۱ و «تربت جام، مسجد جامع و مدرسه فیروز شاه»^۲

چکیده:

یکی از بزرگترین زیارتگاه‌های اهل سنت خراسان مزار شیخ احمد جام است که با توجه به حساسیت‌های مذهبی از احداث مقبره بر روی آن خود داری شده ولی مجموعه ای از ساختمان‌های دیگر به دور آن شکل گرفته اند. نزدیک به سی سال پیش لیزا گلمبک در مقاله‌ای به نام دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام به بررسی این مجموعه پرداخته که منبع بسیاری از آثار پژوهشی دیگر از جمله معماری تیموری در خراسان نوشته‌ی برنارد اوکین گردیده است. در این مقاله با استفاده از منابعی چون پژوهش‌های باستان‌شناسی آقای یعقوب دانشدوست و استفاده از کتاب‌هایی چون *روضه الریاحین* و همچنین بازدید از بنا و تطبیق کتیبه‌های آن با مقاله لیزا گلنیک و برنارد اوکین به مرور انتقادی آن مقاله‌ها پرداخته‌ایم.

کلید واژه‌ها:

تربت جام، شیخ احمد جام، معماری تیموری، معماری خراسان، لیزا گلمبک

مقدمه:

بخش بزرگی از آثار معماری ایرانی اسلامی را بعد از مساجد زیارتگاه‌ها تشکیل می‌دهد. بیشتر این زیارتگاه‌ها قبر بزرگان دینی اند که پس از چند سال از تدفین بر روی قبور آنها مقبره‌ای ساخته اند. به تدریج به این مقبره بناهای دیگری از جمله نمازخانه، مسجد، مدرسه و ... اضافه کرده‌اند تا جایی که قبر در مجموعه ای معماری پنهان گردیده است.^۳ (تصویر شماره ۱)

تصویر ۱. تصویر ماهواره ای از مجموعه مزار تربت شیخ جام. منبع: google Earth

^۱. Bernard Okane, *Timurid Architecture in Khorasan*, pp 219-222

^۲. Golombek L, "The Chronology of Turbat-I Shaikh Jam" pp.27-44

^۳. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۱۶.

در خراسان بزرگ نیز شاهد به وجود آمدن این مجموعه‌های زیارتی هستیم. با این تفاوت که حساسیت‌های مذهبی اهل سنت مانع ساخت بنا بر روی بعضی از این قبور شده است.^۴ بلکه عمدتاً با نرده‌ای سنگی دور تا دور قبر را پوشانده و بر روی قبر درخت پسته‌ای رویده است. مانند تایباد، گازرگاه و ... (تصویر شماره ۲)

یکی از مشهورترین این زیارتگاه‌ها مجموعه شیخ احمد جام در تربت جام در میانه راه هرات به مشهد است.^۵ این مجموعه در قرن نهم هجری به اوج شکوه و رونق خود رسیده اما با به قدرت رسیدن حکومت شیعه مذهب صفوی در قرن دهم رو به افول نهاد.^۶ (تصویر شماره ۳)

در این مقاله سعی بر بررسی دوره‌های تاریخی ساختمان‌های مجموعه شیخ احمد جامی شده است که قبلاً لیزا گلمبک در مقاله‌ای به نام «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»^۷ انجام داده که مرحوم باقر آیت الله زاده شیرازی آن را ترجمه کرده‌اند^۸ و مرجع بسیاری از تحقیقات بعدی از جمله معماری تیموری در خراسان^۹ نوشته‌ی برنارد اوکین شده است. پس با کمک کشفیات باستان‌شناسی آقای دانشدوست و مطالعه و تطبیق کتیبه‌های بنا و همچنین استفاده از کتاب *روضه‌الریاحین و مقامات ژنده پیل* به مرور انتقادی آن مقاله خواهیم پرداخت.

^۴ همان جا.

^۵ لیزا گلمبک، «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۱۶.

^۶ همان جا.

^۷ Golombek L, "The Chronology of Turbat-I Shaikh Jam" pp.27-44

^۸ لیزا گلمبک، «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۵۷-۱۶

^۹ Bernard OKane, *Timurid Architecture in Khorasan*, pp219-222

تصویر ۳. نمای کلی از مجموعه شیخ احمد جام

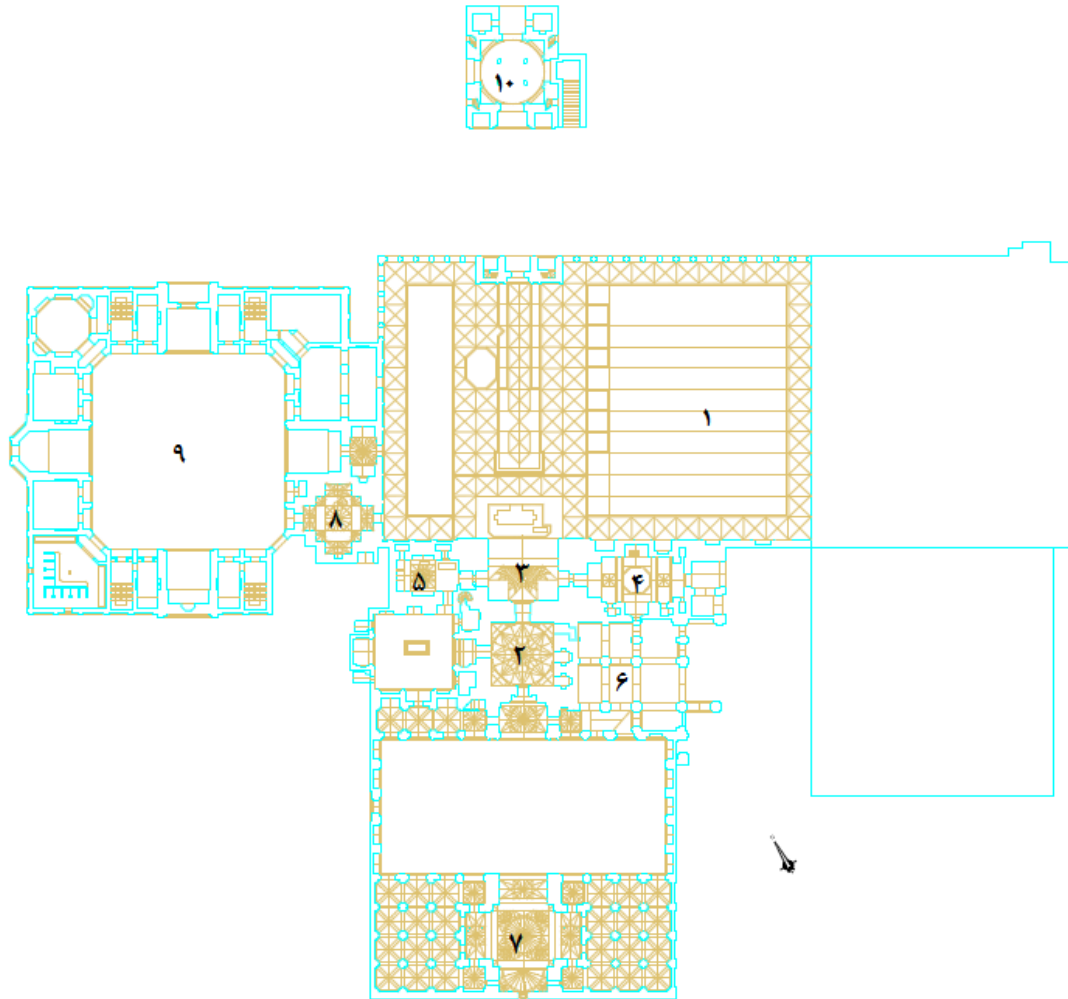
تصویر ۲. مقبره زین الدین ابوبکر یک ایوان و قبر جلوی آن با درخت پسته رویده از قبر منبع: 4iranian.com

مجموعه تربت شیخ جام

مجموعه تاریخی تربت شیخ جام از مجموعه بناهایی که در طول زمان ساخته شده‌اند تشکیل شده است. قدیمی ترین هسته تاریخی این مجموعه گنبدخانه‌ی (بنای شماره‌ی ۲ در نقشه) آن است که در قرن هفتم هجری ساخته شده^۱ و جدید ترین بنای مجموعه مدرسه حنفی احمدیه (بنای شماره‌ی ۹ در نقشه) است که در دوره معاصر بنا شده است.^{۱۱} در این مقاله ابتدا به قبر شیخ احمد جام پرداخته می شود و سپس بر اساس سلسه مراتبی که لیزا گلمبک در مقاله خود به ساختمان های مجموعه پرداخته است آن ساختمان ها مورد بررسی قرار می گیرد. (تصویر شماره ۴)

---

^{۱۰}. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۰.
^{۱۱}. بازدید نگارنده. پاییز ۱۳۹۲

تصویر ۴. نقشه مجموعه تربت شیخ جام.

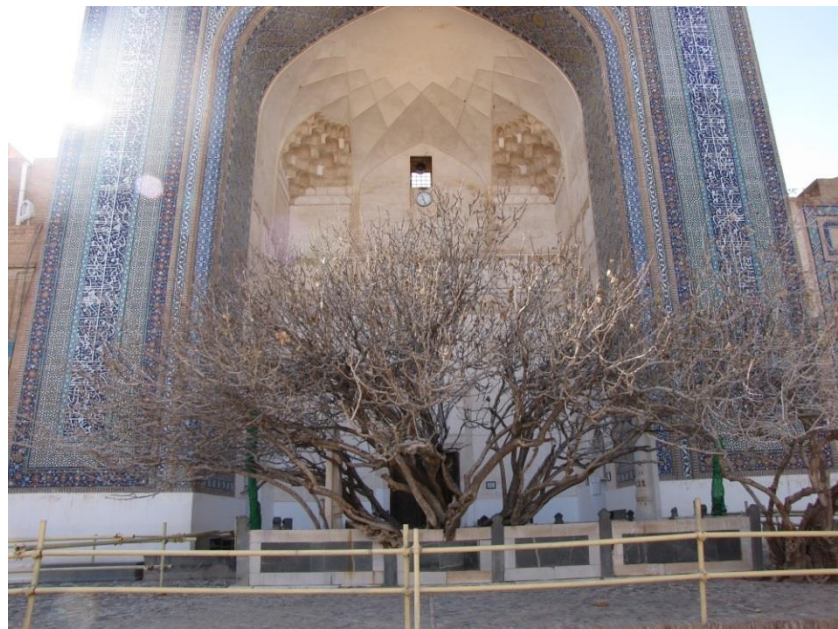
1. صحن مجموعه
2. گنبدخانه
3. ایوان بزرگ
4. مسجد کرمانی
5. گنبد سفید
6. مسجد عتیق
7. مسجد جامع نو
8. گنبد سبز
9. مدرسه حنفی احمدیه
10. آب انبار

منبع: میراث فرهنگی تربت جام

تصویر ۶. دو سنگ قبر ایستاده. منبع:

www.anobanini.com

تصویر ۵. قبر شیخ احمد جامی

قبر:

شیخ احمد جامی در سال ۵۳۶ ه فوت می کند^{۱۲} و بنا بر گزارش کتاب *مقامات ژنده پیل* بنا بر خواب یکی از مریدان و وصیت خویش در جلوی دروازه معد آباد به خاک سپرده می شود. در *مقامات ژنده پیل* آمده است:

شیخ الاسلام بر آن موضع نماز کرد و ساعتی سر به سجده نهاد، گفت: در این موضع چشمه [ای] از دعا پیدا آید که به اطراف عالم اثر آن برسد. و آنجا سنگی چند به مثال مسجدی بر هم نهاد. هم در آن قرب او را وفات رسید و بجوار کرامت حق تعالی رحلت کرد. تربت او هم در همان موضع بنا نهادند و آن خواب روشن گردید.^{۱۳}

(تصویر شماره ۵)

نخستین بخشی که خانم لیزا گلمبک به آن نپرداخته اند خود قبر است که با آجر و گچ ساخته شده و دارای طول و عرضی حدود پنج در دو متر است. درخت پسته کهن سالی نیز بر روی آن رویده که زوار به قداست آن معتقد اند. بالا و پایین مزار شیخ دو سنگ قبر ایستاده سفید رنگ با حجاری ها و تزییناتی از جمله طرح های خیاره ای، ماریچی گل و برگ و مقرنس و کتیبه هایی به خط بنایی و نستعلیق است.^{۱۴} (تصویر شماره ۶)

^{۱۲} خواجه سدیدالدین محمود غزنوی، *مقامات ژنده پیل*، ص ۳۷.

^{۱۳} همان، ص ۲۹۶.

^{۱۴} بازدید نگارنده آذرماه ۱۳۹۲.

تصویر ۷. جمله پایانی سنگ قبر .

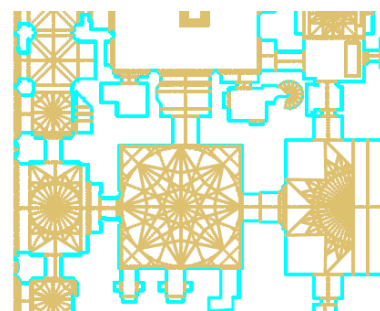

تصویر شماره ۸. حصار سنگی دور قبر .

سنگ قبر بالا با مصرع (از دو صد الوند باشد بار عصیانم ثقیل ۱۳۰۰) پایان می‌یابد. (تصویر شماره ۷) سنگ قبر پایین سر با مصرع (بررسول هاشمی و آل اصحاب کرام ۱۳۰۰) به پایان می‌رسد که نشان دهنده آن است که سنگ‌های فعلی قبر در سال ۱۳۰۰ هجری قمری نصب گردیده‌اند. اما بعد از این سنگ‌ها حصارهای از سنگ سفید به ارتفاع تقریبی نیم متر گشوده شده است و به فاصله تقریبی هر یک متر هجده ستونچه سنگی سیاه کار نهاده‌اند و درون خود حصارهای سنگی سفید با سنگ سیاهی پر شده است. (تصویر شماره ۸) بر روی این حصار نیز حجاری‌هایی دیده می‌شود که قدیمی‌ترین آن با عبارت (سرگشته بادیه بی سرانجامی محمد همایون ۱۴ شوال سنه ۹۵۱) منسوب به همایون پادشاه هند پناهنده به دربار صفوی است که قدمت این حصار را به پیش از سال ۹۵۱ هجری باز می‌گرداند.^{۱۵}

^{۱۵}. همان

گنبد خانه:

تصویر ۱۰. درهای چله خانه های گنبد خانه.

تصویر شماره ۹. ورودی ها و چله خانه های گنبدخانه. منبع: میراث فرهنگی تربت جام

پس از مزار قدیمی ترین هسته مجموعه گنبد خانه آن است که لیزا گلمبک به درستی به توصیف آن پرداخته اما در مورد درهای آن دچار اشتباهی احتمالاً سهوی شده است. گنبدخانه دارای سه ورودی است. ورودی شرقی از ایوان بزرگ، ورودی شمالی از ایوان سراچه و ورودی جدید تر غربی از ایوان مسجد جامع نو. لیزا گلمبک به اشتباه به ورودی جنوبی اشاره کرده^{۱۶} اما در بخش جنوبی تنها سه چله خانه وجود دارد که هر یک دارای دری با تزیینات زیبایی است. (تصویر شماره ۹ و ۱۰)

خانم گلمبک در مورد خواندن کتیبه های گنبدخانه نیز دچار اشتباه احتمالی شده است و از دو کتیبه مهم ضلع شرقی (ایوان بزرگ) نیز یادی نکرده که به تفصیل به آن می پردازیم:

کتیبه های ضلع شرقی داخل شمسه:

در سمت شمال در:

عمل العبد الضعیف سلطانشاه نقاش غفر الله له.

(تصویر شماره ۱۱)

¹⁶. Golombek L, "The Chronology of Turbat-I Shaikh Jam" p 30.

تصویر شماره ۱۲. کتیبه گنبد خانه به عبارت: عمل بتجدید هذه السقف استاد عبد الوهاب بن غفر الله له.

تصویر شماره ۱۱. کتیبه گنبد خانه به عبارت: عمل العبد الضعيف سلطان شاه نقاش غفر الله له.

و در سمت جنوب در:

عمل بتجدید هذه السقف استاد عبد الوهاب بن غفر الله له.

(تصویر شماره ۱۲)

اما کتیبه مهم زیر سه کنج ها که احتمالاً لیزا گلمبک بخش هایی از آن را نمی تواند به درستی بخواند: تصویری شماره ۱۳. (متنی که خانم کلمبک خوانده اند برای مقایسه در داخل قلاب آمده است.)

ضلع غربی:

دَكَرَ اللهُ اَعْلَى وَ بالتَّقْدِيمِ اَحَقَّ وَ اَوَّل... (۱) لِيَوْمِ الْاٰخِرِ وَ قَالَ النَّبِيُّ عَلَیْهِ السَّلَامُ) يَبْعَثُ لِهَذِهِ الْاُمَّةِ عَلٰی رَاسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مِنْ يُجَدِّدُ لَهَا بِنِيَانِ الدِّينِ.

[ذکر الله اعلى و التقديم الحق و الح (... ..) بیوم الاخر و قال النبى (عليه السلام): بعث الهذه الامه على راس كل مائه سنه من يجدد لها بنیان الدین]^{۱۷}

^{۱۷}. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۱۹.

تصویر ۱۳. بخشی از کتیبه های زیر سه کنج ها.

ضلع جنوبی:

چون به حکم این دو نقل صحیح و نصّ صریح توفیقِ احیاء مراسم بُقاع ارباب خیرات و بارع اصحاب وفور کرم و کرامات درباره بنده ضعیف ابی الحسین محمد بن محمد بن محمد ابی بکر کرت وَفَقَهُ اللهُ تَعَالَى لِمَا يُجِبُّ وَ يَرْضَى بِتَحْقِيقِ پيوست بتجدید عمارت این قُبّه فلک آسا سما سیما که تشیید

[چون به حکم این دو نقل صحیح و نص صریح توفیق احیاء مراسم بقاع ارباب خیرات و باغ اصحاب وفور کریم (کذا) و کرامات درباره بنده ضعیف ابی الحسین محمد بن محمد بن ابی بکر کرت وقفه الله تعالی لما یحب و یرض بتحقیق پیوست بتجدید این قبه فلک اساسها برها که تشیید]^{۱۸}

ضلع شرقی:

قواعد و ابتناء آن باسم و رسم مجاورانِ تربت حضرت وارث تحت ولایت احمد بن بو الحسن پیشوای هر دو گیتی ره نماء انس و جان زیدت قدساً فی عهد دولت قطب الافلاک الهدی بحر الفضائل و العلی بن مطهر من قُوم احمد و هُو احمد

[قواعد و ابتناء آن باسم و رسم مجاور آن تربت حضرت وارثولایت احمد بو الحسین پیشوای هر دو گیتی ره نما(ی) انس و جان زیدت (یعنی فضائله) قدساً فی عهد دولت قطب افلاک الهدی بحر الفضائل و العلی بن مطهر منقوم احمد و هو احمد]^{۱۹}

^{۱۸}. همان جا.

تصویر ۱۴. در چوبی به تاریخ رجب ثلاث و ثلثین و سبعمایه.

ضلع شمالی:

قومه فهِم خیار وَ هو خَیر المَعشر قدر تربت (؟) کان بانى اصله ملک الوری قیما(ز/س مو) لی سنجر فی شؤال مَضی من هجره لام و جیم بعد خاء فاسطُر (؟) صورت حدوث یافته بود اشارت نمود فی شهر سنة ثلاث و ستین و سبعمائه.

[قومه فهم خیار و هو خیر المعشر قدر (...) کان بانى اصله ملک الوری قیما(ز/س مو) لی سنجر در شؤال مَضی من هجره لام و جیم بعد خاه بتلطف ... حدوث یافته بود اشارت نمود فی شهر سنه ثلاث و ستین و سبعمایه]^{۲۰}

کتیبه تاریخ دار دیگر مربوط به در چوبی پر تزیین ضلع شرقی (ایوان بزرگ) است که دارای تاریخ: رجب ثلاث و ثلثین و سبعمایه است. (تصویر شماره ۱۴)

با توجه به این کتیبه ها و کتاب مقامات /ولاد شیخ جام که خانم گلمبک آن را در اختیار داشته‌اند می توان گفت گنبدخانه در شوال سال ۶۳۳ (ل + ج + خ = ۳۰+۳+۶۰۰) توسط قیما(ز/س مولی) سنجر یکی از اعقاب سلطان سنجر ساخته و سپس در دوران ابی حسین محمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر کرت همزمان با تولیت احمد بن مطهر و به دست استاد عبد الوهاب بنا بازسازی و توسط سلطانشاه نقاش در سال ۷۶۳ تزیین شده است.^{۲۱}

^{۱۹} همان جا.

^{۲۰} همان جا.

^{۲۱} همان ص ۲۰ و بازدید و خوانش کتیبه ها توسط نگارنده.

تصویر شماره ۱۵. در غربی گنبدخانه که احتمالاً محراب بوده.

آنچه که لیزا گلمبک را در اینجا دچار اشتباه می کند چند چیز است. نخست اشتباه در خواندن متن کتیبه و احتمالاً ترجمه آن به صورتی که تولیت بنا را در زمان ساخت گنبدخانه را مطهر بن احمد به جای احمد بن مطهر می داند.^{۲۲}

و دوم عدم اطلاع احتمالی از کتاب *روضه الریاحین* و تطبیق آن با کتاب مقامات اولاد شیخ جام که باعث می شود شمس الدین مطهر پسر شهاب الدین اسماعیل^{۲۳} را به اشتباه قطب الدین بخواند.^{۲۴} گرچه خود ایشان نیز با گذاشتن علامت سوالی در مقابل قطب الدین به شک خود اقرار دارد.^{۲۵}

تغییرات بعدی همانگونه که لیزا گلمبک می گوید احتمالاً مربوط به تخریب محراب در قرن نهم و قرار دادن درچوبی به جای آن به سمت ایوان مسجد نو می شود. اگر چه خانم لیزا گلمبک این در را دارای کتیبه تاریخی دار می داند^{۲۶} ولی کتیبه‌ای در این در دیده نشد.^{۲۷} (تصویر شماره ۱۵)

^{۲۲} همان جا.

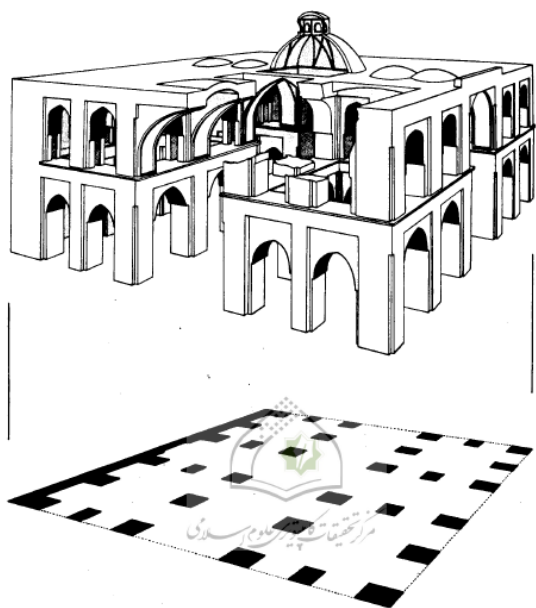
^{۲۳} درویش علی بوزجانی، *روضه الریاحین*، ص ۱۰۶.

^{۲۴} لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۰.

^{۲۵} همان جا.

^{۲۶} همان جا.

^{۲۷} بازدید نگارنده

تصویر ۱۶. طرح بازسازی مسجد عتیق. منبع: لیزا گل‌مبک

مسجد عتیق:

مسجد عتیق هم اکنون به صورت همان نظری که خانم لیزا گل‌مبک داده اند باز سازی شده است^{۲۸} و تنها گنبد آن احداث نشده است.^{۲۹} لذا نمی توان به راحتی اشتباهات احتمالی ایشان را مورد بررسی قرار داد. (تصویر شماره ۱۶) پاراگرافی که در اصل مقاله خانم گل‌مبک در مجله انگلیسی ایران آمده بر اساس کتاب *مقامات / اولاد شیخ جام* این بنا را منسوب به رضی الدین احمد جامی می داند^{۳۰} در ترجمه‌ی باقر آیت الله زاده شیرازی بنا به دلایلی نا معلوم حذف گردیده است.^{۳۱} در کتاب *روضه الریاحین* نیز ساخت بنا مطابق با کتاب *مقامات / اولاد شیخ جام* که خانم گل‌مبک در اختیار داشته است و می گوید:

وی (رضی الدین احمد متولی بن شهاب الدین اسماعیل بن قطب الدین محمد) چنانکه بایست از عهده آن کار بیرون آمد و مسجد جامع در کمال تزیین و آیین در جنوبی مزار متبرک شیخ الاسلام قدس الله سره باتمام رسانید و املاک بسیار بر آن وقف کرد.^{۳۲}

^{۲۸} لیزا گل‌مبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۱-۲۲.
^{۲۹} بازدید نگارنده.

^{۳۰} Golombek L, "The Chronology of Turbat-I Shaikh Jam" p 34.

^{۳۱} لیزا گل‌مبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۲.

^{۳۲} درویش علی بوزجانی، *روضه الریاحین*، ص ۱۰۷.

ایوان:

به نظر می‌رسد بیشتر نظریات لیزا گلمبک راجع به ایوان بزرگ زیارت صحیح باشد بجز گچبری‌ها و مقرنس‌های مربوط به اتاقک‌های طرفین ایوان که آنها را از نظر سبکی مشابه گچبری‌های مسجد عتیق می‌داند.^{۳۳} حال آنکه در ادامه خواهیم‌گفت این گچبری‌ها مربوط به اوایل قرن هشتم هجری هستند و خانم گلمبک در این خصوص دچار اشتباه شده‌اند. (تصویر شماره ۱۷)

از دیگر بخش‌هایی که خانم لیزا گلمبک در ایوان ندیده است دو محراب کچی در سمت غرب ایوان (گنبدخانه) است که از لحاظ سبکی به حدود سالهای ۷۳۰ هجری قمری و احتمالاً کار استاد خواجه بن زکی بوده است که پس از ساخت ایوان این محراب‌ها و کاشی‌کاری‌ها به زیر گچ رفته‌اند و در حفاری‌های باستانشناسی اخیر بیرون آمده‌اند.^{۳۴} (تصویر شماره ۱۸)

تصویر ۱۷. مقرنس‌های ورودی گنبد سفید از ایوان

تصویر ۱۸. یکی از دو محراب ایوان.

^{۳۳} لیزا گلمبک، «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۳.
^{۳۴} یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۶۰.

تصویر ۲۰. گچبری محراب بیرونی مسجد کرمانی دارای تاریخ ساخت احتمالی ۷۲۸. منبع: میراث فرهنگی استان خراسان رضوی

تصویر ۱۹. محراب دیوار بیرونی مسجد کرمانی.

مسجد کرمانی و گنبد سفید:

خانم لیزا گلمبک در چندین مورد در مورد مسجد کرمانی و گنبد سفید دچار اشتباهاتی احتمالی می شود. نخست تاریخ ساخت بنای مسجد کرمانی را کمی پس از تعمیر قرن چهاردهم میلادی یا به عبارتی پس از سال ۷۶۳ دانسته و حتی در مورد متن کتاب *مقامات اولاد شیخ جام* که در اختیار دارد شک کرده آن را اشتباه شمرده و سعی بر تصحیح آن دارد.^{۳۵} حال آنکه در کشفیات باستان‌شناسی در بخش بیرونی مسجد کرمانی در زیر یکی از دو مقرنس کاری نما، محرابی با تاریخ شهر محرم ثمان و عش-برین) ... گشفته شده است که به احتمال زیاد سال ۷۲۸ هجری را نشان می دهد^{۳۶} و هماهنگی امضاء گچ‌بر آن و سبک ساخت آن با محراب داخلی مسجد آن را مربوط به همین ساختمان می کند. تاریخ احتمالی آن محراب با متن کتاب *مقامات اولاد شیخ جام* که لیزا گلمبک در اختیار داشته هماهنگ است. بر طبق کتاب *مقامات اولاد شیخ جام* ساخت گنبد به دستور غیاث الدین محمد بن محمد بن محمد بن ابو بکر کرت و به سال ۷۳۰ انجام می شود^{۳۷} و اختلاف دو سال بین کتاب و تاریخ احتمالی محراب احتمالاً مبنی بر تاریخ شروع و پایان ساخت بنا است. (تصویر شماره ۱۹ و ۲۰)

^{۳۵}. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۵-۲۶.

^{۳۶}. یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۵۸.

^{۳۷}. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۵-۲۶.

بنا بر این مسجد کرمانی و گنبد خانه مسجد سفید هر دو در این سال ها و پیش از گسترش و ساخت ایوان بزرگ ساخته شده بودند و دارای درب های بزرگ مقرنس کاری از صحن زیارت بوده اند اما پس از ساخت ایوان بزرگ این در ها بسته شده و با گشودن جرز دیوار های شمالی و جنوبی مسجد کرمانی و گنبد سفید، ایوان را تبدیل به ورودی برای هر سه بنای اصلی مجموعه کرده اند.^{۳۸} وجود ورودی های گنبد سفید و مسجد کرمانی بصورت بدون تزیین و تقارن شاهد دیگری بر این مدعا است. (تصویر شماره ۲۱)

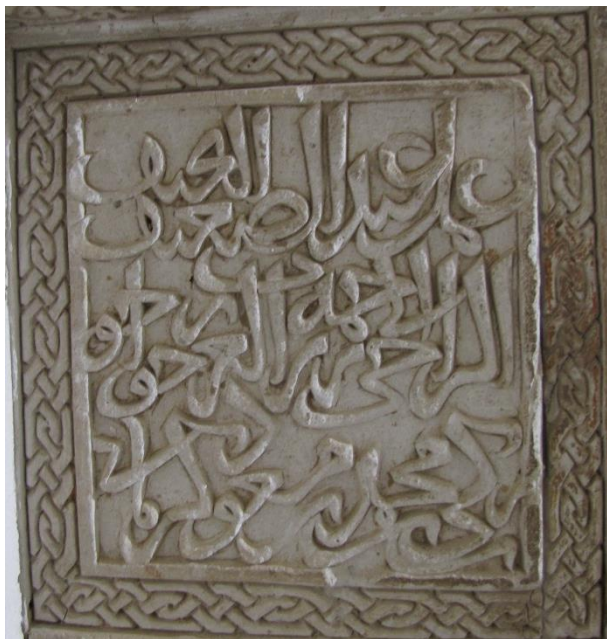
لیزا گلمبک احتمالاً به اشتباه گفته است در داخل طاقنمای زیر طاق شمالی کتیبه ای با نام گچ بر آن وجود دارد.^{۳۹} این کتیبه دیده نشد و از شواهد پیداست که خانم لیزا گلمبک محل آن را با دیوار سمت راست محراب اشتباه گرفته است و آن را چنین می خواند:

عمل الضعیف الفقیر العبد الراجی الی رحمت الله خواجه زکی
بن محمد بن مسعود کرمانی.^{۴۰}

که در واقع متن اصلی کتیبه این است:

عمل عبد الضعیف النحیف الراجی الی رحمہ ربّ العزیز
خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی.

(تصویر شماره ۲۲)

تصویر ۲۲. گچبری محراب مسجد کرمانی

^{۳۸} بازدید نگارنده.

^{۳۹} لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۴.

^{۴۰} همان جا.

تصویر ۲۳. مقرنس کاری ورودی قدیم مسجد سفید و یک لایه جرز

در اینجا احتمالاً علاوه بر ندیدن جای اصلی کتیبه نام استاد آن را خواجه زکی می داند ولی نام استاد آن خواجه بن زکی است این اشتباه منجر می شود که خانم لیزا گلمبک با ندیدن یک نسل اشتباهات فاحشی در تحلیل های خود نماید. از جمله این اشتباهات، آن است که محراب ربیعه خاتون که در سال ۷۰۸ هجری به دست مسعود کرمانی ساخته شده است را کار جد خواجه بن زکی بداند.^{۴۱} حال آن که خواجه ابن زکی چهار نسل با مسعود کرمانی سازنده محراب ربیعه خاتون اختلاف دارد و محراب مسجد کرمانی را در سال ۷۲۸ هجری ساخته شده^{۴۲} که تنها بیست سال از

تاریخ ساخت محراب ربیعه خاتون می گذرد. پس بنا بر این، این دو فرد یعنی مسعود کرمانی با یکدیگر تنها تشابه اسمی داشته و یک نفر نمی باشند.

با توجه به اشتباه خانم گلمبک در سال ساخت بنا احتمال می رود سایر تحلیل های خانم لیزا گلمبک که مبتنی بر سال است همچون سبک بنا و ... نیز اشتباه باشد.

همین اشتباهات نیز در مورد گنبد سفید تکرار می گردد. گنبد سفید، که همزمان با مسجد کرمانی در حوالی سال ۷۲۰ هجری ساخته می شود،^{۴۳} دارای دو ورودی مقرنس کاری از طرف صحن مجموعه بوده که پس از ساخت ایوان ورودی ها بسته و با گشودن دری از ایوان بزرگ، ورودی این مجموعه را عوض می کنند. اما همزمان با ساخت مدرسه فیروز شاهی در سال ۸۴۴ هجری نمای بیرونی گنبد سفید نیز دستخوش تغییر می شود. دو ورودی مقرنس کاری شده آن به زیر یک جرز کاشی کاری شده رفته^{۴۴} و از دو طرف به مدت چندین سده بسته می شود. فضای این ورودی ها تنها از طرف داخل گنبد سفید دارای یک سوراخ کوچک بوده که از آن قرآن های و کاغذ های فرسوده را به داخل این فضای بسته می انداخته اند. تا اینکه در سال ۱۳۹۲ شمسی بنا به گفته تولیت مزار این فضا پر شده لذا جرز ها شکسته و قرآن های کهنه را خارج کردند^{۴۵} و این فرصتی را فراهم آورد تا مقرنس های زیبای این دو ورودی دیده شود. (تصویر شماره ۲۳)

با توجه به این شواهد، نوع و سبک مقرنس کاری هایی ورودی مسجد کرمانی و گنبد سبز از داخل ایوان مربوط به سال های ۷۶۳ به بعد می شود.

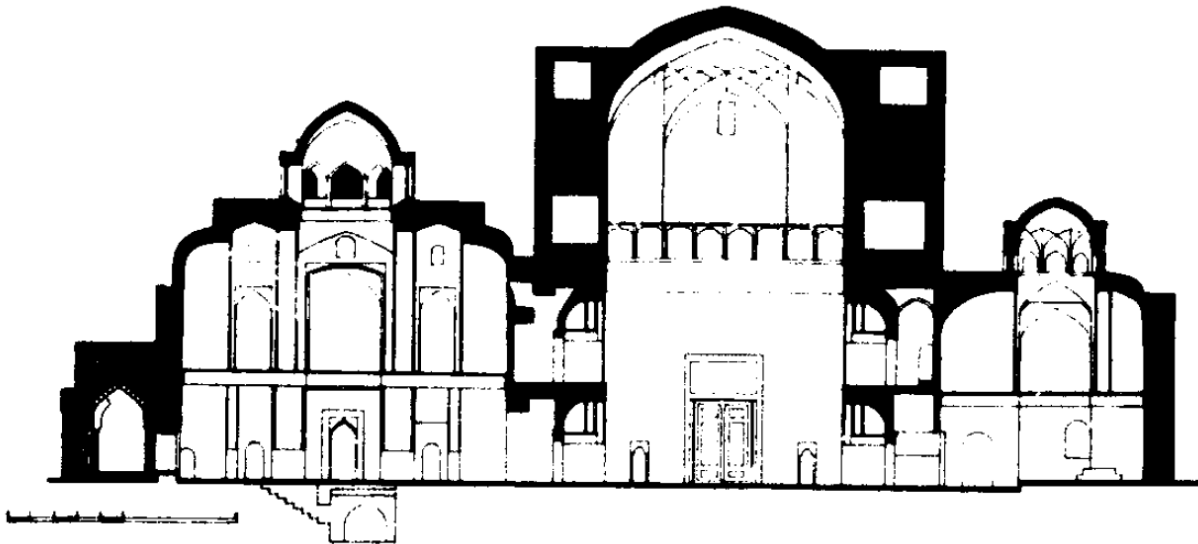
^{۴۱} همان، ص ۲۵.

^{۴۲} یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۵۸.

^{۴۳} لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۵.

^{۴۴} لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۶-۲۷.

^{۴۵} بازدید نگارنده

تصویر ۲۴. مقطع از مسجد کرمانی ایوان بزرگ و گنبد سفید دید به غرب. سرداب مسجد کرمانی در این تصویر دیده می شود. منبع: یعقوب دانشدوست

مدرسه فیروز شاه (گنبد سبز)

لیزا گل‌مبک احتمالاً در دو مورد در باره گنبد سبز دچار خطا می شود: نخست آنکه این بنا را احتمالاً دارای سردابی جهت تدفین سازنده آن امیر جلال الدین فیروز شاه یا امیری ناشناس حاجی یوسف جلیل منسوب به امیر جلال الدین فیروز شاه یا احتمالاً شاه ملک بر می شمرد.^{۴۶} لیکن در کشفیات باستان شناسی اثری از سرداب در این بنا کشف نشده است.^{۴۷} برنارد اوکین نویسنده کتاب معماری تیموری در خراسان اگرچه به خوبی می داند سازنده بنا امیر جلال الدین فیروز شاه در مدرسه خود در هرات دفن شده است اما وجود احتمالی سرداب را بدلیل نظر لیزا گل‌مبک رد نمی کند و میگوید بعید نیست امیر جلال الدین فیروز شاه خواستار آن بوده باشد که از برکات احتمالی تدفین خود در مجاورت شیخ احمد بر خوردار شود و سردابی زیر گنبد سبز ساخته باشد.^{۴۸} احتمالاً سردابی که محل دفن امیر حاجی یوسف جلیل بوده است و خانم لیزا گل‌مبک از وجود آن را بر اساس آنچه منابع مکتوب می خواندم مطلع است^{۴۹}، سرداب یافت شده در کشفیات باستان شناسی زیر مسجد کرمانی باشد.^{۵۰} (تصویر شماره ۲۴)

^{۴۶} لیزا گل‌مبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۵۵.

^{۴۷} یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۵۸-۷۶.

^{۴۸} برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، ص ۳۹۲.

^{۴۹} لیزا گل‌مبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۵۵.

^{۵۰} یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۶۰.

تصویر ۲۵. کتیبه مدرسه فیروز شاه

دومین اشتباه متن کتیبه‌ای است که بر روی دیوار مسجد سفید نگاشته شده و مربوط به این بناست. آنچه خانم لیذا گلمبک می‌خواند این است:

عمل عبد الضعيف استاد حاجی محمود زين جامع شیرازی غفر

الله ذنبه ۸۴۴^{۵۱}

تصویر ۲۶. کتیبه ایوان شرقی مسجد جامع نو

حال آنکه متن کتیبه این چنین است:

تمة هذه العمارة عمل العبد ضعيف استاد حاجی زين محمود جامع شیرازی غفر الله له سنة في اربع و اربعين

و ثمانمائة. (تصویر شماره ۲۵)

علت آنکه با توجه به قرابت بیشتر کتیبه به عبارت محمود زين جامع شیرازی آن را حاجی زين محمود جامع شیرازی

خواندیم کتیبه دیگر در ایوان شرقی مسجد نو است که دارای عبارت حاجی زين اين محمود الجامع الشيرازی است.^{۵۲}

(تصویر شماره ۲۶) همین اشتباه در خواندن کتیبه موجب اشتباه لیذا گلمبک گردیده و حاجی زين را سازنده یا زینت دهنده جامع شیراز بر می‌شمرد حال آنکه نام وی زين ابن محمود جامع شیرازی است.

این بنا بر طبق نظریات خانم لیذا گلمبک و سایر گشفیات باستان شناسی هم اکنون به صورت کامل بازسازی شده و

تبدیل به مدرسه چهار ایوانی حنفی احمدیه گردیده است.^{۵۳}

^{۵۱}. لیذا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۸.

^{۵۲}. برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، ص ۳۹۱. - یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۵۸- بازدید نگارنده.

^{۵۳}. بازدید نگارنده.

تصویر ۲۶. رواق شمالی مسجد جامع نو

مسجد نو (مسجد جامع)

مسجد جامع نو بنا بر متن مقامات اولاد شیخ جام در سنه ۸۴۶ ساخته شده است^{۵۴} و متن کتیبه ایوان شمالی آن نیز که خانم گلمبک اشاره ای به آن نمی کند نیز این موضوع را تصدیق می کند:

متن کتیبه:

عمل العبد الضعیف حاجی زین ابن محمود جامع شیرازی سنة ۸۴۶.°°

(تصویر شماره ۲۶)

رواق شمالی و جنوبی این مسجد نیز بر طبق نظر خانم گلمبک، اوکین و گشفیات باستان شناسی بازسازی گردیده است.^{۵۶} (تصویر شماره ۲۷)

---

^{۵۴}. لیزا گلمبک، «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۹.
^{۵۶}. یعقوب دانشدوست، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام» ص ۵۸- بازدید نگارنده.

تصویر ۲۸ و ۲۹. بخش اول کتیبه‌ی آب‌انبار

آب انبار:

خانم لیزا گلمبک بنای آب انبار را مربوط به دوران قاجاری دانسته گرچه می‌گوید بعضی از سیاحان آن را صفوی بر شمرده اند.^{۵۷} اما متن کتیبه که خطاط آن علی رضا عباسی است به روشنی بنا را مربوط به دوران شاه عباس صفوی و بانی آن را خان فیروز جنگ ابن حسین در سال ۱۰۱۰ هجری می‌داند. کتیبه‌ای دیگر بازسازی بنا را در دوران ناصر الدین شاه قاجار و بانی تعمیر را مرتضی جامی و معمار آن را استاد امامقلی همدانی در سال ۱۲۴۰ هجری می‌شمرد.^{۵۸}

متن کتیبه اصلی:

در زمان شه جهان عباس
فخر اولاد سید کونین
یکی از بندگان درگاهش
خان فیروز جنگ ابن حسین
...
زد صلا خضر جامه کی تشنه
دم آبی بخور به یاد حسین

تصاویر شماره ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ و ۳۱.

که عبارت دم آبی بخور به یاد حسین به ابجد ۱۰۱۰ می‌شود.

^{۵۶} بازدید نگارنده.

^{۵۷} لیزا گلمبک، «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ص ۲۶.

^{۵۸} بازدید نگارنده.

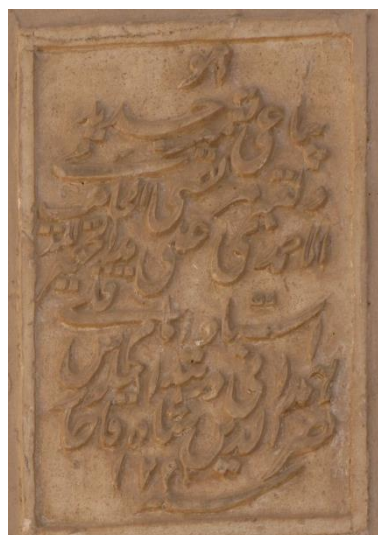
تصویر ۳۱ و ۳۰. بخش‌های پایانی کتیبه‌ی آب‌انبار

متن کتیبه بازسازی:

هو - ساعی تعمیر جدید مرتضی‌الجامی و لقبه الاحمدی علی‌ید الحقیق المذنب
استاد امامقلی همدانی در ابتدا جلوس نصرالدین شاه قاجار سنه ۱۲۴۰ .

(تصویر شماره ۳۲)

امروزه مخزن آب‌انبار را تبدیل به کانون فرهنگی کرده‌اند و با زدن سقفی خود گنبد آب
انبار تبدیل به دفتر امام جمعه تربت جام گردیده است.^{۵۹} (تصویر شماره ۳۳)

تصویر ۳۲. کتیبه‌ی بازسازی آب‌انبار

تصویر ۳۳. دفتر امام جمعه تربت جام

^{۵۹}. همان.

نتیجه گیری :

با توجه به مباحث مطرح شده اگر چه لیزا گلمبک در بسیاری از موارد و با استفاده از کتاب *مقامات / اولاد شیخ جام* که در اختیار دارد به درستی به توصیف بنا، کاربرد، سال ساخت و تغییرات آن می پردازد اما در بسیاری از موارد نیز به علت عدم انجام تحقیقات باستان شناسانه، عدم خوانش صحیح کتیبه ها بی اطلاعی از کتاب *روضه الریاحین* دچار اشتباهاتی احتمالی شده و گاه بر مبنای آن اشتباهات دست به تحلیل هایی می زند. این اشتباهات گاه منجر به نتایجی از جمله اشتباه در دوره های ساخت در این مجموعه، تغییرات بناها، سبک ساختمان ها و از این دست می شود. این مقاله در واقع سعی در تصحیح و تکمیل آن مقاله «دوره های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام» دارد.

کتاب‌نامه:

- اوکین، برنارد. معماری تیموری در خراسان. ترجمه علی آخیشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۶.
- غزنوی، خواجه سعید الدین محمد. مقامات زنده پیل (احمد جام). بکوشش حشمت الله موید سندنجی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
- بوزجانی، درویش علی. روضه الریاحین. بکوشش حشمت موید. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
- دانشدوست، یعقوب. «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام». در اثر، ش ۱۰ (۱۳۷۵)، ص ۵۸-۷۶.
- گلمبک، لیزا. «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت جام». ترجمه باقر شیرازی. در اثر ش ۱۰ (۱۳۷۵) ص ۱۶-۵۷.
- O'Kane, Bernard. *Timurid Architecture in Khorasan*. California: Mazda Publishers, 1987
- Golombek, L.. "The Chronology of Turbat-I Shaikh Jam". *Iran IX* (1971). PP.27-47.